

10.22059/jis.2023.367370.1242

Research Paper

Analysis of the inscriptions on the door of Imamzadeh Hamza Dehdasht and its role in understanding Shia/Shiite religious themes (verses and supplications)

Seyyed Hasan Ghazavi¹ | Mohammad Mehdi Salmanpour²

Mohammad Esmail Esmaili Jelodar³

1. Corresponding Author; Assistant Professor, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran Iran. Email: shghazavi@ut.ac.ir
2. M. A. in Archaeology, Islamic Era, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: salmanpour.mm@ut.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: jelodar@ut.ac.ir

Article Info.

Abstract

Received:
2023/10/28

Accepted:
2023/12/30

Keywords:
Wooden door, Shia/Shiite, Al-e-Buyeh, Imamzadeh Hamzeh, Inscription.

Introduction:

The southwestern regions of Iran have been receptive to Shiism since the first decades of the rise of Islam. The presence of many companions of great imams who came from that area or lived in those areas at the same time, as well as many Sadats who migrated to those areas at the beginning of Islam, is clear proof of this. After their death, the graves of these Sadats were a refuge for the people of faith and became a shrine (Imamzadeh), which the people and the Shia/Shiite governments of that time tried to honor.

From the beginning of the fourth century, these regions were under the control of the powerful Shiite Al-e-Buyeh government for a period of more than one hundred and twenty years. Imamzadeh Hamzeh in Dehdasht city of Kohkiluyeh and Boyerahmad province is one of these works. This building is one of the oldest buildings in the region with its unique wooden door. This wooden door is available in the Islamic section of the National Museum of Iran under number 3292, and the place of its discovery is Behbahan. Some researchers, considering its dimensions and historical studies, consider this door the same as the lost door of Imamzade Hamzeh Dehdasht. This door was removed about eighty years ago in the twenties by the person who was the head of the Behbahan Culture office and moved to Behbahan and then was transferred to Tehran and the Museum of Ancient Iran.

Research method, approach, and purpose:

The method of collecting information in this research was a library (reading texts) and examining museum objects. The research method is descriptive and analytical with a historical approach. The purpose of the current research is a comprehensive analysis along with the examination of the themes and messages engraved on this historical door, which socially recounts the political and cultural conditions of the Shiites at the time and the powerful presence of the Shia/Shiite religion in that region, as well as the correct reading of the inscriptions on the door and its subtleties and historical points of this religion.

Background Research:

With the study done about the background of the subject of this research in written and oral sources, including (Arabic and Persian) in the first centuries of Islam, no independent article was found, only two articles are available in this regard as described below:

First: an article entitled "The history and visual characteristics of the decorations on the woodwork door of the Imamzadeh of Hamzah Dehdasht from the Al Boyeh period (preserved in the National Museum of Iran)" which was published by Mahsa Tandro, Mohammad Khazaei, and Seyed Abu Torab Ahmed Panah in the *Journal of Islamic Art Studies* (Tandro and others, 2020).

Second: The article "Comparative study of the design and decorative structure of the Kufic inscriptions of the Al Boyeh period (a wooden door in the National Museum of Iran and the wooden slabs of Astan Imam Ali (a.s.) in the Arab Museum of Cairo)" written by Mahsa Tandro, Mohammad Khazaei in two quarterly journals *The artificial arts of Iran* have been published (Tandro and Khazaei, 1400). Khazaei is the first person who paid attention to the same dimensions of the door in the museum and the entrance of Imamzadeh and a few years ago, he considered the door in the museum as the missing door of Imamzadeh. Also, the research of Mrs. Mehrangiz Karmi Mehraban (2013) has been devoted to introducing the buildings of Dehdasht city and investigating their architecture. Abdullah Quchani (1987) also referred to this door in an article entitled "Research on the wooden inscriptions of Iran" and reread parts of its inscriptions, but did not read the inscriptions related to the historical part. Finally, Qobad Kianmehr (2013) briefly mentioned this door in his doctoral dissertation and introduced it as one of the works related to the fifth-century AH.

Research findings:

The wooden door attributed to Imamzade Seyyed Hamzeh Dehdasht, with its heritage and artistic value, has two hinges, each consisting of two squares at the top and bottom and a rectangle in the middle. Among each rectangular shape on the sides of the door, there are five geometric shapes, two circles at the top and bottom and a rhombus in the middle.

The dimensions of this door are 196 x 110 cm. (Tandro, Khazaei and Ahmad Panah, 2020: 116). Its religious inscriptions are verses from the Holy Qur'an (Surah Mubarakah Yas), a prayer from the Sahifa Sajjadiyeh, and the prayer "Allahum Aruzqana Tawfiq al-Ta'a..." which was narrated by Imam Zaman (peace be upon him). Also, in the circles and rhombuses between the doors, on the right side, from top to bottom, the phrases "Muhammad", "Ali", "Fatemeh", "Hasan" and "Hussein" and on the left side, from top to bottom, the phrases "Ya Manan", "Ya Hanan", "Al-Zahra", "Al-Sultan" and "Ya Subhan" are written.

The historical inscriptions on the door, which are placed in the upper and lower four parts of the square shape, contain the name of the person who

ordered the construction of the building. In the analysis of the themes of the inscriptions of this door, the previous reading of the door inscriptions had many errors, and the subtleties and precise historical and religious points were left out of the author's view, which was corrected in this article. For example, regarding the wrong context of the door inscriptions by respected writers, it should be said that the text presented by them from two short prayers of Sahifa Sajjadiyeh and Imam Zaman's prayer has at least seventeen mistakes.

Also, the study of textual sources, inscription themes, and archaeological arguments about the Imamzadeh door of Hamza Dehdasht shows that the construction of this valuable door was done by Abu Mansour Fouladston. He ordered the construction of this building between 441 and 448 one of the times he dominated the Arjan region. Also, according to textual sources, today the oldest evidence of Imam Zaman's prayers are two books from the end of the 3rd century by Kafami. In this way, the inclusion of this prayer on the door of the Imamzadeh has given proof that is more than four hundred years old compared to the two mentioned books, which is also clear evidence of the validity of the said prayer and the dominance of Shiism in the region at that time. It is clear that the existence of this prayer in an archeological document, which is an objective first-hand source in terms of credibility, has a very high citation value compared to the narrations recorded in written texts.

Regarding the themes of the historical inscriptions of this door, which is the main subject of this article, it should be said that the opening verses of Surah Mubarakah Yas and the prayer of Sahifa Sajjadiyeh, the special dimensions of the door and the special attention to the centrality of Hazrat Zahra (peace be upon her) in the forms on the door have religious messages that are important to Shiism. Because the building in question has attracted the attention of ordinary people more than anything else, they are a reflection of the Shiite context of the time, which was discussed in detail in the text. The last point is that considering the incompleteness of a part of Imam Zaman's prayer and also a part of the prayer of Sahifa Sajjadiyeh, the assumption of the second door of this Imamzadeh is not far from the mind, so there was probably another door on which the rest of the inscription was written.

How To Cite: Ghazavi, Seyyed Hasan; Mohammad Mehdi, Salmanpour; Esmaili Jelodar, Mohammad Esmail (2024). Analysis of the inscriptions on the door of Imamzadeh Hamza Dehdasht and its role in understanding Shia/Shiite religious themes (verses and supplications). *Journal of Iranian Studies*, 14 (1), 89-111.

Publisher: University of Tehran Press.

فصلنامه پژوهش‌های ایران‌شناسی

دوره ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۳، ۸۹-۱۱۱

مقاله علمی - پژوهشی

تحلیل کتیبه‌های درب امامزاده حمزه دهدشت^۱

و جایگاه آن در شناخت مضامین مذهبی شیعی (آیات و ادعیه)

سیدحسن قاضوی^۱ | محمدمهدی سلمانپور^۲ | محمد اسماعیل اسمعیلی جلودار^۳

۱. نویسنده مسئول؛ استادیار، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: shghazavi@ut.ac.ir
۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گرایش دوران اسلامی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: salmanpour.mm@ut.ac.ir
۳. دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: jelodar@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۶	مقابر مذهبی، به خصوص حرم‌های امامزادگان، از دیرباز مورد احترام مسلمانان و به‌ویژه شیعیان قرار داشته است. در حکومت‌های شیعی مذهب، این ارادت و توجه بیشتر بود. آثاری که با توجه به اقبال مردم منطقه به آن می‌توانست چون رسانه‌ای در تبلیغ باورهای حاکمان سیاسی وقت نیز ایفای نقش کند. حکومت آل بویه، به‌عنوان اولین حکومت فراگیر و نیرومند شیعیان در قرن ۴ و ۵ ق، به این‌گونه بناها عنایت داشت و در متون تاریخی به مواردی از توجه ویژه آنان در این باره یاد شده و در کنار آن برخی آثار مذهبی باستان‌شناختی از آن دوران نیز به همین امر گواهی می‌دهد. امامزاده حمزه دهدشت، در استان کهگیلویه و بویراحمد، در منطقه باستانی ارجان، از بناهای کهن باقی‌مانده از صدر اسلام است و در چوبی آن، که اکنون به شماره ۳۳۹۲ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود، حاوی پیام‌های مذهبی ویژه‌ای است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹	پیش از این، برخی از محققان به شاخصه‌های بصری یا توصیف کتیبه‌های این در توجه نموده‌اند، اما به تحلیل مضامین و پیام‌ها در آن چندان عنایتی نداشته‌اند. نوشتار حاضر با روش توصیفی تحلیلی به این پرسش می‌پردازد که در کتیبه‌های این در کهن از چه مضامینی بهره برده شده و آن مضامین و پیام‌ها در باورهای شیعی چه جایگاهی دارند؟ بیان اهمیت ویژه این اثر و توجه به نکاتی ویژه در مستندسازی برخی ادعیه معروف شیعی از دیگر مطالبی است که در این
واژه‌های کلیدی: در چوبی، تشیع، امامزاده حمزه، آل بویه، کتیبه.	

۱. مقاله حاضر با همکاری موزه ملی ایران، بخش موزه باستان‌شناسی و هنر دوران اسلامی به جهت صادر کردن مجوز مطالعات و عکاسی از در امامزاده حمزه دهدشت به شماره ثبت ۳۳۹۲ انجام یافته است. بدین وسیله از مدیریت و کارکنان موزه ملی ایران و به‌ویژه بخش موزه باستان‌شناسی و هنر دوران اسلامی کمال تشکر به عمل می‌آید.

پژوهش به آن توجه شده است. نتایج اولیه این پژوهش نشان داد که این اثر علاوه بر منظر زیبایی‌شناختی و شاخصه‌های بصری ارزشمند، از لحاظ مضامین و محتوای خود اثری ویژه بوده و در اعتبارسنجی برخی از منابع مکتوب دست اول شیعی کارآیی دارد. مضامین و محتوای کتیبه‌ها نیز از لحاظ اجتماعی بازگوی وضعیت سیاسی و فرهنگی شیعیان وقت و حضور توانمند مذهب امامی در آن منطقه است.

استناد به این مقاله: قاضوی، سیدحسین؛ سلمانپور، محمدمهدی؛ اسمعیلی جلودار، محمد اسماعیل (۱۴۰۳). تحلیل کتیبه‌های درب امامزاده حمزه دهدشت و جایگاه آن در شناخت مضامین مذهبی شیعی (آیات و ادعیه). فصلنامه پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۴ (۱)، ۸۹-۱۱۱.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

مناطق جنوب غرب ایران، از نخستین دهه‌های ظهور دین اسلام، پذیرای مذهب تشیع بوده است. شمار بسیار اصحاب امامان بزرگوار، که از آن سامان آمده یا در همان دوران در آن مناطق سکونت داشتند، و نیز سادات فراوانی که در صدر اسلام به آن حدود مهاجرت کرده بودند، گواه روشن این سخن است. مزار این سادات پس از درگذشتشان پناهگاهی برای مردم باایمان بود و به امامزادگانی تبدیل می‌شد که مردم و حکومت‌های شیعه وقت در بزرگداشت آنان کوشش می‌کردند. آن مناطق از اوایل قرن چهارم به مدتی بیش از یکصد و بیست سال تحت سیطره حکومت شیعی و قدرتمند آل بویه قرار داشت و از ایشان که در آبادانی شهرهای خود می‌کوشیدند، آثار مختلف تاریخی مذهبی همچنان بر جای مانده است.

امامزاده حمزه در شهرستان دهدشت استان کهگیلویه و بویراحمد یکی از این آثار است. این بنا یکی از بناهای کهن منطقه است. در چوبی و بسیار کهنی در بخش اسلامی موزه ملی ایران به شماره ۳۲۹۲ موجود است که محل کشف آن بهبهان دانسته شده است. برخی پژوهشگران، با توجه با ابعاد آن و مطالعات تاریخی انجام‌شده، این در را همان در گمشده امامزاده حمزه دهدشت می‌دانند.

این در حدود هشتاد سال قبل در دهه ۱۳۲۰ خورشیدی توسط شخصی که پیش از آن عهده‌دار ریاست فرهنگ بهبهان بوده است از جای درآورده و به بهبهان و سپس به تهران و موزه ایران باستان منتقل شده است. سید علی موسوی‌نژاد سوق، در جلد سوم اثر ارزشمند خود *دایرةالمعارف شجرة آل رسول*، که با عنوان «ستارگان پراکنده اسلام زمین» به امامزادگان کرانه‌های خلیج فارس و دامنه‌های زاگرس می‌پردازد، اسناد و مدارک مختلفی را درباره این در و انتقال آن به تهران آورده است که براساس آن مدعی بالا اثبات می‌شود (موسوی‌نژاد سوق، ۱۳۸۵). هدف از نوشتار حاضر بیان ویژگی‌های هنری و توصیف اصلاح خوانش کتیبه‌های این در، تحلیل مضامین و پیام‌های آن با استفاده از منابع دست‌اول به روش توصیفی - تحلیلی است. اینکه سازندگان یا سفارش‌دهندگان این در کهن از چه مضامینی برای بیان کتیبه‌ای بهره برده و این مضامین و پیام‌ها در باورهای شیعی چه جایگاهی دارند؟ و چه رابطه شکلی و محتوایی بین مضمون این دعا با دعای منابع مکتوب که چهارصدسال از آن قدیمی‌تر است وجود دارد؟ پرسش اصلی تحقیق است. در اهمیت این تحقیق همین بس که کتیبه دعای امام دوازدهم آن قدیمی‌ترین منبع مادی است که حدود چهارصد سال نسبت به منبع متنی که کتاب کفهمی در قرن هشتم هجری قمری است بیشتر قدمت دارد، لذا علاوه بر توجه به بُعد زیبایی‌شناختی و ویژگی‌های بصری‌ای که سازندگان و سفارش‌دهندگان آن در این تحقیق، از لحاظ مضامین و محتوایی نیز ضرورت بررسی داشته و در اعتبارسنجی برخی از منابع مکتوب دست اول شیعی می‌تواند به‌عنوان یک شاخص در نظر گرفته شود. با فهم مضامین و محتوای کتیبه‌ها نیز اهمیت اجتماعی آن، که بازگوی شرایط سیاسی و فرهنگی شیعیان وقت و حضور توانمند مذهب امامی آن‌ها در منطقه مورد تحقیق است، قابل بازشناسی است.

۲. روش و رویکرد تحقیق

شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای (مطالعه متون) و بررسی شیء موزه‌ای بوده است. روش پژوهش نیز توصیفی تحلیلی با رویکرد تاریخی است. در شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی، داده‌های مختلف تاریخی در ارتباط با مکان اصلی قرارگیری در امامزاده (منطقه باستانی ارجان) جمع‌آوری و تحلیل شده است. بخشی از این داده‌ها حتی اطلاعات رجالی هستند که پیشینه کهن مذهب تشیع امامی را در آن منطقه نشان می‌دهند. در بررسی شیء موزه‌ای نیز، ابتدا با عکس‌برداری دقیق و جزء‌به‌جزء در، خوانش کتیبه‌های آن به دقت انجام و به موارد متعددی از خوانش ناصواب پژوهش‌های پیشین نیز اشاره شده است. سپس با بررسی منابع نوشتاری و متون تاریخی، از جهات مختلف نگاشته‌های روی در و مضمون آن‌ها تحلیل شده است.

۳. پیشینه تحقیق

با مطالعه صورت گرفته درباره پیشینه موضوع مورد نظر این تحقیق در منابع مکتوب و شفاهی (اعم از عربی و فارسی) در قرن‌های نخستین اسلامی، به صورت مستقل مطلبی یافت نشد. فقط در زمان معاصر دو مقاله به شرح ذیل در این باره موجود است:

نخست: مقاله‌ای با عنوان «پیشینه و شاخصه‌های بصری تزئینات در چوبی امامزاده حمزه دهدشت از دوره آل بویه (محفوظ در موزه ملی ایران)» که توسط مهسا تندرو، محمد خزایی و سید ابوتراب احمدپناه در شماره ۴۰ مجله مطالعات هنر اسلامی چاپ شده است (تندرو و دیگران، ۱۳۹۹).

دوم: مقاله «مطالعه تطبیقی طراحی و ساختار تزئینی کتیبه‌های کوفی آثار دوره آل بویه (در چوبی موجود در موزه ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی(ع) موجود در موزه عربی قاهره)» که توسط مهسا تندرو، محمد خزایی (دو نویسنده اول مقاله پیشین) در دو فصلنامه هنرهای صناعی/ایران، س ۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، ش ۲ (پیاپی ۷) منتشر شده است (تندرو و خزایی، ۱۴۰۰).

خزایی گویا نخستین کسی است که به یکی بودن ابعاد در موجود در موزه و ورودی امامزاده توجه کرده و چند سال قبل در موجود در موزه را همان در گم‌شده امامزاده دانسته است و سپس دو مقاله اشاره شده را با همکاری دیگران نوشته است. سید علی موسوی نژادسوق (۱۳۸۵) در کتاب ستارگان پراکنده اسلام زمین، در معرفی بقعه امامزاده حمزه دهدشت اسناد و شواهدی در خصوص در گم‌شده امامزاده بیان می‌کند که می‌تواند با در مورد اشاره ارتباط داشته باشد. همو در ادامه، پژوهش مهرانگیز کرمی مهربان (۱۳۹۳) را در پایان‌نامه کارشناسی ارشدش، که در آن به معرفی بناهای شهرستان دهدشت و بررسی معماری آن‌ها پرداخته، پژوهشی درخور برای یافتن محل دقیق در، که می‌توان از اطلاعات آن بهره برد، برمی‌شمارد.

عبدالله قوچانی (۱۳۶۶) هم در مقاله‌ای با عنوان «تحقیقی بر چوب‌نوشته‌های ایران» به این در اشاره نموده و بخش‌هایی از کتیبه‌های آن را بازخوانی کرده، اما کتیبه‌های مربوط به بخش تاریخی خوانده نشده است. در آخر نیز بایست اشاره داشت که قباد کیانمهر (۱۳۸۳) در رساله دکتری خود با عنوان «ارزش‌های زیبایی‌شناسی مثبت‌کاری عصر صفوی»، اشاره کوتاهی به این در کرده و آن را با توجه به نوع تکنیک مثبت‌کاری جزء آثار مربوط به سده پنجم ه.ق معرفی می‌کند.

در پژوهش حاضر، ضمن تأکید بر دستاورد و نقاط قوت آن تحقیقات و پاسداشت فضل تقدم آنان، تلاش شده است تحلیلی جامع همراه با بررسی مضامین و پیام‌های منقوش در این در تاریخی، که از لحاظ اجتماعی بازگوی شرایط سیاسی و فرهنگی شیعیان وقت و حضور توانمند مذهب امامی در آن منطقه است و همچنین خوانش صحیحی از کتیبه‌های در و ظرایف و نکات تاریخی و دینی نیز ارائه شود.

۴. مطالعات تاریخی

۴.۱. بستر تاریخی تشیع در ایران دوره آل‌بویه

قرن چهارم و پنجم هجری را می‌توان عصر شکوفایی و بلکه قدرت شیعیان قلمداد کرد. پس از سیصد سال، که تشیع به آرامی رشد می‌کرد، حکومت شیعی آل‌بویه قدرت را در دست گرفت و تسلط خود را به نقاط مختلف گسترده کرد. شیعیان در این دوره آزادی عمل فراوانی در ابراز شاعر خود یافتند که نوشتن برخی شعارهای خاص بر مساجد و اعلام بیزاری از دشمنان اهل بیت (ابن‌اثیر، ۱۳۸۶: ۵۴۲/۸-۵۴۳) برگزاری مراسم عزاداری امام حسین(ع) در محرم و برگزاری مراسم شادی در عید غدیر (همان: ۵۴۹؛ ابن‌خلدون، ۱۳۹۱: ۴۲۵/۳) که همه این موارد در پایتخت عباسیان انجام می‌پذیرفت، از نمونه‌های بارز آن است.

عبداللوه دیلمی حرم‌های امام علی(ع) و امام حسین(ع) را بازسازی کرده (مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۲۱) و مخارج زیادی برای حرم نجف مصروف نموده و اوقافی برای آنجا قرار داد (ابن زهره، ۱۳۸۲: ۱۶۱).

درحالی‌که دو قرن پیش از آن، متوکل عباسی حتی حرم امام حسین(ع) را تخریب کرده بود، آزادی عمل شیعیان در دوره آل‌بویه به آنجا رسید که حتی مهر و تسبیح را از تربت کربلا می‌ساختند و به یکدیگر هدیه می‌دادند (ثعالبی، ۱۴۰۳: ۴۲۳/۳). مورخان آورده‌اند که پس از ایام متوکل، از گستره قدرت و سرزمینی عباسیان رفته‌رفته کاسته شد و مخالفان یکی پس از دیگری به خودرایی و استقلال پرداختند و کم‌کم برای عباسیان جز بغداد و نواحی آن برجای نماند! (ابن‌خلدون، همان: ۴۱۹/۳-۴۲۰). در همین شرایط بود که حکومت آل‌بویه، که به تعبیر ابن‌خلدون «دولتی با عظمت داشت که اسلام به دیگر امت‌ها به آن افتخار می‌کند» (همان: ۴۲۰/۴)، قدرت را به دست گرفت و تا آنجا پیش رفت که بغداد، پایتخت خلافت عباسی، توسط آنان تصرف شد، خلیفه «المستکفی بالله» برکنار و «المطیع‌الله» به جای او نصب

شد. حکومت شیعی آل بویه تنها ظاهری از خلافت عباسی را برجای گذاشت و در واقع خود آنان بودند که بر سرزمین‌های اسلامی حکومت می‌کردند. در این قرن، قدرت تشیع روزبه‌روز افزون شد، تا آنجا که قاضی عبدالجبار معتزلی، که از مخالفان سرسخت شیعیان به شمار می‌رود، در کتاب معروف خود، «تثبیت دلایل النبوة»، که در اواخر قرن چهارم آن را نگاشته، در این خصوص چنین نوشته است:

«پادشاهان زمین از صد سال پیش به این سو از دیلم و بنی‌حمدان و آنان که در بحرین بودند و عمران در بطیحه و آنان که در یمن و شام و آذربایجان بودند، همه این‌ها از اصحاب امامت و شیعی در تمامی زمین هستند و برای دولت بنی‌العباس جز نامی در برخی مواضع چیزی باقی نمانده است.» (همدانی، ۱۳۸۶: ۴۴۳/۲). قاضی عبدالجبار در خصوص فزونی شیعیان در نیمه قرن چهارم تعبیرات جالب توجه دیگری نیز دارد (همان: ۲۱۱/۱).

حکومت آل بویه در نیمه قرن پنجم مغلوب طغرل بیگ سلجوقی شد و سلجوقیان به حکومت رسیدند. گرچه از سه پادشاه اول سلجوقی، خصوصاً طغرل، گزارش‌هایی درباره خشونت با شیعیان داریم (ر.ک: ابن‌عماد حنبلی، بی‌تا: ۳/۲۹۵)، دلایل و شواهد فراوانی در دست است که نشان می‌دهد پس از اندک‌زمانی شیعیان با پیشبرد سیاست‌های فرهنگی خود موفقیت‌های بسیاری کسب کردند و حتی شمار زیادی از آنان به وزارت سلجوقیان نیز دست یافتند. تصدی وزارت افرادی چون ابوالغنائم تاج‌الملک، مجدالملک قمی، ابوطاهر وحیه الملک قمی، ابوالمحاسن سعدالملک و شیعیانی دیگر گواه این سخن است.^۱

نمونه‌های فراوانی از نفوذ شیعیان در آن دوران را می‌توان در کتاب *بعض مطالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض* (مشهور به کتاب النقض) اثر عبدالجلیل قزوینی رازی مشاهده کرد که در نیمه قرن ششم هجری تدوین شده است (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۳۴، ۷۹، ۸۲، ۱۱۳، ۱۴۲، ۲۱۹، ۲۶۱).

۲.۴. تشیع در ارجان و خوزستان

بقعه مطهر امامزاده حمزه در شهر دهدشت است. این شهر اگرچه در تقسیمات جغرافیایی امروز در استان تازه‌تأسیس کهگیلویه و بویراحمد واقع شده، در طی قرون، قسمتی از ایالت پهناور ارجان (در شمال شهر بهبهان) بوده است.

در بسیاری از آثار کهن جغرافیایی و غیر آن، ارجان را در مرز خوزستان قدیم، اولین کوره (خوره/خره) در ابتدای منطقه فارس قدیم دانسته‌اند (ابن فقیه همدانی، ۱۴۱۶: ۴۰۶؛ ابن رسته، ۱۹۶۷: ۱۸۶؛ قدامه بن جعفر، ۱۹۸۱: ۱۷۵). اگرچه در آثار متعددی نیز این منطقه را «بخشی از اهواز و خوزستان» (سمعی،

۱. جهت اطلاع بیشتر در این زمینه رجوع شود به: زبرجدی و یوسفی‌فر، حضور شیعیان در مناصب سیاسی اداری سلجوقیان،

۱۴۰۸: ۱۰۶/۱؛ ابوالفداء، ۲۰۰۷: ۳۷۱) یا «گاهی از فارس و گاهی خوزستان» (حافظ ابرو، ۱۳۷۴: ۲۸/۲) به شمار آورده و بعضاً به دلایل سیاسی الحاق آن به خوزستان در برخی دوره‌ها نیز اشاره رفته است (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۲۱).

ارجان و خوزستان تحت تصرف کامل آل‌بویه قرار داشت. آنان از ابتدا بر آنجا مسلط شده و عمادالدوله در ذی‌الحجه سال ۳۲۱، ابوبکر بن یاقوت را بدون جنگ شکست داده و وارد ارجان شد (ابن اثیر، همان: ۲۷۰/۸). با وجود این، سابقه حضور تشیع در این مناطق قدیمی‌تر از دولت شیعی آل‌بویه بوده است. مقدسی در قرن چهارم آورده که نیمی از مردم اهواز شیعه‌اند (مقدسی، ۲۰۰۳: ۳۴۴). در پاورقی نسخه دیگری از این کتاب (ص ۴۴۱ چاپ مکتبه مدبولی قاهره) نیز آمده که اکثریت شیعه در ارجان هستند.^۱ یاقوت حموی آورده که در خوزستان قسمت‌های متعددی وجود داشت که به هریک خوز... گفته می‌شد؛ مانند خوز بنی‌اسد (حموی، ۱۳۹۹: ۲۸۴/۱). ابن‌خلدون نیز ذکر کرده که منازل بنی‌دبیس، که از عشائر بنی‌اسد بودند، در نواحی خوزستان بوده است (ابن‌خلدون، همان: ۲۷۶/۴).

تصدی مقام قضاوت در اهواز توسط عبدالله نجاشی از یاران امام صادق(ع) و نامه آن حضرت به او، نامه امام جواد(ع) به علی‌بن مهزیار و دستوراتی به شیعیان اهواز، دیدار امام رضا(ع) با شیعیانشان در شوش، رفتن مردی از شیعیان اهواز به نزد حسین‌بن روح- نائب خاص امام زمان- و شفایافتنش از بیماری و موارد بسیار دیگری از این دست گواه روشنی از حضور جمعیت قابل توجه شیعیان در آن منطقه از صدر اسلام است (طبرسی، ۱۳۸۶: ۲۵۱/۲-۲۵۷؛ صدوق، ۱۳۸۵: ۵۵۵/۲؛ خصیبی، ۱۴۱۱: ۲۷۹؛ راوندی، ۱۴۰۹: ۱۱۲۲/۱).

۳.۴. سادات ارجان

می‌دانیم که سادات اصولاً شیعه بوده‌اند. چنان که عبدالجلیل قزوینی رازی گفته است: «و علوی اصلی الا امامتی و شیعی نبود و نتواند بود و اگر نه باری زیدی» (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۲۲۶).

درخصوص موارد استثنا نیز، قدر متیقن این است که علوی‌بودن نشان از گرایش به اهل بیت است و وجود و زیادی علویان در یک ناحیه نشان از گسترش تشیع و حداقل گسترده‌بودن علایق شیعی در آن منطقه دارد. اکنون و پس از این توضیح، نگاهی به سادات منطقه ارجان در قرون آغازین اسلامی خواهیم داشت.

نسب‌شناسان متقدم، همچون ابن‌طباطبا (فوق قرن پنجم)، شیخ‌الشرف عبیدلی (فوق ۴۳۸)، ابن‌فندق بیهقی (فوق ۵۶۵)، فخررازی (فوق ۶۰۶) و ابن‌طقطقی (فوق ۷۰۹) در آثار خود تعداد پرشماری از سادات حسنی

۱. رسول جعفریان این کلمه را مربوط به جرجان دانسته و صرفاً احتمال داده تا ارجان صحیح باشد (جعفریان، ۱۳۹۹: ۵۰۳/۱). حال آنکه نگارش ارجان در بسیاری از موارد به همین صورت «الرجان» بوده و در آثار متعددی نیز به این امر اشاره شده است. به عنوان نمونه، بنگرید: حموی، ۱۳۹۹: ۲۸/۳

(فخررازی، ۱۴۰۹: ۳۸؛ ابن طقطقی، ۱۴۱۸: ۱۲۶)، سادات حسینی (فخررازی، همان: ۱۳۵؛ عبیدلی، ۱۴۱۱: ۲۰۲، ۲۰۳؛ ابن فندق بیهقی، ۱۴۲۸: ۵۴۳/۲) و سادات موسوی (فخررازی، همان: ۱۰۰؛ عبیدلی، همان: ۱۶۸؛ ابن طباطبا، ۱۳۸۸: ۱۷) را در ارجان معرفی نموده‌اند که بسیاری از آنان در قرون صدر اسلام در آن منطقه دارای مقام نقابت نیز بوده‌اند. البته این فقط مربوط به شهر ارجان است و تعداد سادات و نقبای موجود در اهواز یا مناطق اطراف آن بسیار زیاد است؛ مثلاً، می‌توان به کتاب ارزشمند *منتقلة الطالبیة* از قرن پنجم اشاره کرد که نویسنده آن (ابن طباطبا) برای شهرهایی مختلف نام سادات مشهوری را که آنجا را به‌عنوان وطن انتخاب کرده و ساکن شده بودند آورده و بعضاً نیز به اقوام از فرزندان برخی از سادات، که ساکن آن مناطق‌اند، به صورت کلی اشاره کرده است. ابن طباطبا در این کتاب ذیل عنوان اهواز، سی و شش مورد و برای ارجان هشت مورد را ذکر می‌کند^۱ (ابن طباطبا، همان: ۱۸۰-۱۸۱).

از زیارت‌گاه‌های منطقه نیز به‌منزله نشانی از حضور شیعیان متقدم می‌توان یاد کرد. به‌عنوان نمونه، گفته شده است که فضل فرزند امام موسی بن جعفر (ع) قبرش در بهبهان و مورد زیارت است و به شاه فضل شهرت دارد (بحرالعلوم، ۱۴۳۳: ۴۵/۲). گفته شده است که بنای بقعه این امامزاده مربوط به هزار سال قبل است (رزوم‌آرا، ۱۳۳۰: ۶۴/۶). همچنین، گفته شده که در کوه‌های راه بهبهان مزاری است که به حکیمه دختر امام کاظم (ع) منسوب است و شیعیان به آنجا رفت‌وآمد دارند (الحسون و مشکور، ۱۴۱۱: ۳۰۳). در آن منطقه، امامزاده‌های متعدد دیگری نیز وجود دارد (گاوبه، ۱۳۵۹: ۳۹۰-۳۹۹).

۵. مطالعات باستان‌شناسی

۵.۱. توصیف در چوبی

یکی از آثار تاریخی بارزش میراثی و هنری بالا، در چوبی منسوب به امامزاده سیدحمزه دهدشت است. در دو لنگه دارد که هریک متشکل از دو مربع در بالا و پایین و یک مستطیل در وسط است. در میان هر شکل مستطیل در طرفین در، پنج شکل هندسی، دو دایره در بالا و پایین و یک لوزی در وسط وجود دارد. ابعاد این در ۱۹۶ در ۱۱۰ سانتی‌متر است (تندرو، خزایی و احمدپناه، ۱۳۹۹: ۱۱۶).

بر قسمت‌های مختلف این در، کتیبه‌های متعدد دینی و تاریخی وجود دارد. کتیبه‌های دینی آن آیاتی از قرآن کریم (سوره مبارکه یس)، دعایی از *صحیفه سجادیه* و دعای «اللهم ارزقنا توفیق الطاعة...» است که از امام زمان (عج) روایت شده است. همچنین در دایره‌ها و لوزی‌های میان در، سمت راست از بالا به

۱. جالب توجه است که در آمار این کتاب، اهواز پس از طبرستان (با ۷۶ مورد) و ری (با ۶۶ مورد) مقام سوم را داراست و تعداد نمونه‌های ارائه‌شده برای آن، حتی از قم (با ۲۳ مورد) نیز بیشتر است. همچنین لازم به یادآوری است که مناطقی چون ایذه، رامهرمز، تستر، جندی‌شاپور نیز مورد توجه نویسنده این کتاب بوده‌اند که با بحث ما مرتبط‌اند.

پایین به ترتیب عبارات «محمد»، «علی»، «فاطمه»، «حسن» و «حسین» و در سمت چپ از بالا به پایین به ترتیب عبارات «یا منان»، «یا حنان»، «الزهرا»، «السلطان» و «یا سبحان» نوشته شده است. نوشته‌های تاریخی در، که در چهار قسمت فوقانی و تحتانی مربع شکل قرار گرفته‌اند، حاوی نام کسی است که به ساخت بنا دستور داده است. چنان که پیش‌تر اشاره شد در تحلیل مضامین کتیبه‌های این در دو مقاله مجموعاً با همکاری سه نویسنده به نگارش درآمده است. دو مقاله مورد نظر گرچه از نکات تازه‌ای درباره این در، به‌ویژه از جنبه هنری برخوردارند، خوانش نویسندگان آن از کتیبه‌های در خطاهای متعدد دارد و ظرایف و نکات تاریخی و دینی دقیقی از دید نویسندگان دور مانده است که در این مقاله به آن‌ها پرداخته خواهد شد. مثلاً، درخصوص خوانش اشتباه نویسندگان محترم از کتیبه‌های در باید گفت که متن ارائه‌شده توسط ایشان از دو دعای کوتاه صحیفه سجادیه و دعای امام زمان حداقل هفده اشتباه در خود دارد که از این قرار است:

در خوانش کتیبه دعای صحیفه، واژگان «نعت» (به جای نعت)، «یجاوره» (به جای یجاوزه)، «با من» (به جای یا من)، «عایه» (به جای غایه)، «استخوذ» (به جای استخوذ)، «تعالی» (به جای تعاطی)، «مستحیبا» (به جای مستحیبا)، «رعبته» (به جای رغبته)، «افرح» (به جای افرخ)، «مخذور» (به جای مخذور) به اشتباه خوانش شده و در خوانش کتیبه دعای امام زمان عبارات «توفیق» (به جای توفیق الطاعة)، «النبیة» (به جای النبیة)، «الستنا» (به جای الستنا)، «اغمض» (به جای اغمض)، «العفو» (به جای اللغو)، «الراغبة» (به جای الرغبة)، «المرتضی» (به جای المرضی) خطا هستند (تندرو و خزایی، ۱۴۰۰: ۹).

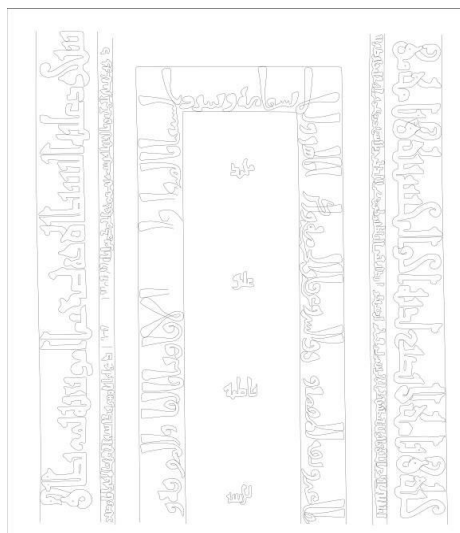
نمایی از بنای کهن امامزاده حمزه دهدشت (تندرو، خزایی و احمدپناه، همان: ص ۱۱۷)

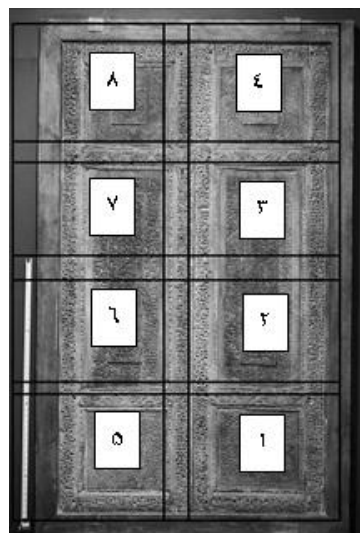
تصویری از در (عکاس: عباس توکلی جلودار، طراح کتیبه: زینب هادی) با جای‌نمایی کامل دعای صحیفه سجادیه و دعای امام زمان (به ترتیب با رنگ‌های سفید و زرد)

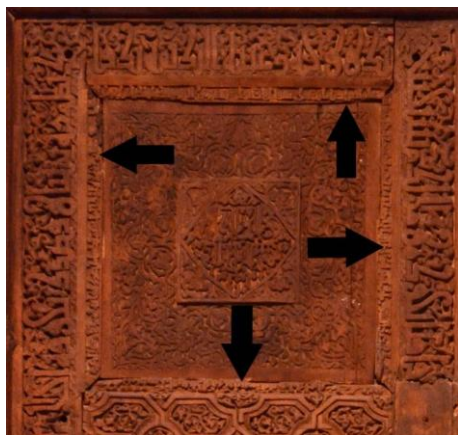

تصویر کاملی از در موجود در موزه (عکاس: عباس توکلی جلودار)

تصویر در و قاب‌های هشت‌گانه به همراه کتیبه‌های قاب پنجم (عکس: امیرعباس خلیل‌پور، طرح: زینب هادی)

جای‌نمایی کتیبهٔ سورهٔ یس در یکی از قسمت‌های
مربع‌شکل در (عکاس: عباس توکلی جلودار)

تصویر لنگهٔ سمت راست در و اسما مبارک پنج‌تن بر
دایره‌ها و لوزی وسط
(عکاس: عباس توکلی جلودار)

۲.۵. بحث و بررسی از مضامین کتیبه‌های در

۱.۲.۵. نکاتی دربارهٔ سازندهٔ بنا

در کتیبهٔ تاریخی در، نام کسی که به ساخت بنای امامزاده دستور داده «ملک فولاد» آمده است. این نام

مربوط به ابومنصور فولادستون، آخرین حاکم آل بویه فارس است. نام او در منابع مختلف به شکل فولادستون، فولاستون، فلاستون و حتی به صورت تصحیف شده فولابسور نیز آمده است. درباره نام ایشان دو نکته مهم در کتیبه تاریخی در امامزاده وجود دارد. نخست آنکه در آنجا از لقب «عز الدین والدین» برای او استفاده شده است. «عزالملوک» لقب پدر فولادستون بوده است (مستوفی، همان: ۴۲۴؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۹۴/۲؛ بناکتی، ۱۳۴۸: ۲۲۳). در منابع تاریخی نیز چنین آمده است که عزالملوک لقب فرزند ابوکالیجار بود که حکومت بصره را داشت (ابن اثیر، همان: ۴۶۸/۹؛ ابن خلدون، همان: ۴۵۰/۳، ۴۸۳/۴). این را می‌دانیم که ابوعلی کیخسرو، برادر فولادستون، حاکم بصره بود و بنابراین ظاهراً او نیز این لقب را داشته است. فولادستون در ساخت این در، با اشاره به این عبارت، مشابه لقب پدر و برادر را در سطحی فراتر برای خود ادعا نموده است.

دوم آنکه در قسمتی از کتیبه تاریخی، که کاملاً آسیب دیده و قابل خواندن نیست، عبارتی آمده که نویسندگان دو مقاله پیش گفته خوانش «ناصر الاسلام» را پیشنهاد کرده‌اند. این عبارت نیز— در صورت صحت— می‌تواند در تقابل با «ابونصر»، که لقب ملک رحیم برادر فولادستون بود، در نظر گرفته شود. فولادستون پس از مرگ پدرش در راه کرمان در چهارم جمادی‌الاولی ۴۴۰، به شیراز بازگشت و به حکومت رسید و اندکی بعد بر بلاد فارس تسلط یافت (ابوالفداء، بی تا: ۱۶۹/۲). سال‌های کوتاه حکومت او سراسر به نبرد با برادرانش، به‌ویژه ملک رحیم که رقیب او در حکومت بود، سپری شده است. او و یارانش حتی در مواردی از شخص طغرل بیگ نیز برای سرکوب برادر یاری طلبیده بودند (ابن خلدون، همان: ۴۵۵/۳). مناطق مختلف فارس در سال‌های دهه ۴۴۰ هجری به دفعات بین این افراد دست‌به‌دست می‌شد، حتی در یک مورد ابونصر تا واسط عقب‌نشینی نمود (ابن خلدون، همان‌جا). به نظر می‌رسد در یکی از همین سال‌هایی که منطقه ارجان فارس به دست ابومنصور افتاده، او دستور ساخت بنای امامزاده را داده باشد. یکی از پژوهشگران معاصر از درهمی از ابومنصور یاد کرده که همراه نام طغرل بیگ سلجوقی در ۴۵۱ قمری در شیراز ضرب شده است. ایشان— احتمالاً بر همین مبنای نوشته‌اند که «فولادستون به عنوان دست‌نشانده طغرل بیگ سلجوقی از سال ۴۴۷ تا ۴۵۴ ق بر فارس حکومت کرد» (رضائی باغ ببیدی، ۱۳۹۳: ۴۹۴، ۵۰۶).

این ادعا صحیح به نظر نمی‌رسد، زیرا ظاهراً در هیچ‌یک از منابع معتبر تاریخی چنین سخنی به میان نیامده است. این بلخی که فاصله زمانی کوتاهی با این وقایع داشته و خود نیز در فارس رشد کرده بود، ابتدای قرن ششم از کشته شدن ابومنصور به دست فضلیه شبانکاره در قلعه فهندژ شیراز سخن گفته است (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۷۲).

مستوفی نیز آورده است که فضلیه شبانکاره در سال ۴۴۸ فولادستون را در قلعه زندانی کرد و او همان‌جا درگذشت (مستوفی، همان: ۴۲۵). تاریخ ۴۴۸ و زندانی شدن تا مرگ ابومنصور در منابع دیگری

نیز آمده است (بیضاوی، ۱۳۸۲: ۱۰۵؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۳۷/۲). بناکتی نیز حبس ابومنصور را در سال ۴۵۹ نوشته که یقیناً تصحیف ۴۴۹ است، چنان‌که در نسخه بدلی از تاریخ‌گزیده مستوفی نیز همین عدد به جای ۴۴۸ آمده است (بناکتی، همان‌جا؛ مستوفی، همان‌جا).

شاهزاده آل‌بویه، که پس از سقوط آن دولت همچنان حکمرانی محدود خود را داشت، ابوعلی کیخسرو برادر ابومنصور بوده است. او که حاکم بصره و یکی از نه پسر ابوکالیجار بود، در سال ۴۴۵، پس از شکست در مقابل برادرش ابونصر ملک رحیم، به اصفهان رفته و به طغرل‌بیک پیوست. طغرل او را گرامی داشت و در قلعه‌ای از توابع گلپایگان منزل داد (ابن‌خلدون، همان: ۴۵۶/۳) و هنگامی که در ۴۴۷ ملک رحیم را سرنگون کرد، منطقه قرمیسین (کرمانشاه) و توابع آن را به ابوعلی کیخسرو واگذار نمود (ابن‌اثیر، همان: ۶۱۴/۹؛ ابن‌خلدون، همان: ۴۹۴/۴). مستوفی نیز نویندگان فارس و کرمانشاهان را از اقطاع ابوعلی برشمرده و از احترام سلاطین سلجوقی به او سخن گفته است. ابوعلی در سال ۴۸۷ درگذشت (مستوفی، همان: ۴۲۵).

بنابراین سکه‌ای که از آن سخن به میان آمده نیز در صورت صحت نقل به مانند سکه‌های متعددی خواهد بود که به انگیزه‌های مختلف همچنان پس از سقوط یک سلسله تا مدت‌زمانی ضرب شده‌اند و نباید نشانی از حکومت دوم ابومنصور تلقی شود.

۵.۲.۲. اشاره‌ای به ابعاد در

آن‌چنان که پیش از این گفته آمد، ابعاد این در ۱۹۶ در ۱۱۰ سانتی‌متر است. به نظر، انتخاب این ابعاد تصادفی نیست. عدد ۱۱۰ به حساب ابجد کبیر مطابق با نام «علی» و عدد ۱۹۶ مطابق با عبارت «دین اسلام» است. چنان‌که مطابق با عبارت «کلید اسلام» نیز هست. همچنین، جالب توجه است که این عدد از ضرب عدد ۱۴ در خودش به دست می‌آید و این نیز اشاره‌ای روشن به اهمیت عدد ۱۴ در مذهب تشیع است.

۵.۲.۳. نکته‌ای مهم درباره دعای «اللهم ارزقنا توفیق الطاعة...»

چنان‌که ملاحظه می‌شود، بر هر دو لنگه در امامزاده، دعای معروفی از امام زمان (عج) درج شده که با عبارت «اللهم ارزقنا توفیق الطاعة و بعد المعصیه...» آغاز می‌شود. این دعا را شیخ ابراهیم کفعمی (درگذشته ۹۰۵) در دو کتاب المصباح (جنه الامان الواقیه و جنه الايمان الباقیه) و البلد الامین والدرع الحصین آورده و آن را روایت شده از امام زمان (عج) دانسته است (کفعمی، ۱۴۱۲: ۳۲۱ و ۱۴۱۸: ۴۸۰).

اهمیت بسیار وجود این دعا بر در امامزاده ازین‌روست که در منابعی که امروز در دست ماست نشانی از این دعا پیش از نقل کفعمی دیده نمی‌شود؛ به عبارت دیگر، اولین مصدری که فعلاً از این دعا در کتب حدیث و ادعیه در اختیار داریم دو کتابی هستند که نویسنده فاضل آن‌ها را در قرن نهم نگاشته است. کفعمی در پایان کتاب *المصباح* منابعی که دعاهای کتابش را از آن‌ها جمع‌آوری کرده ذکر نموده است. بسیاری از این منابع، که ده‌ها کتاب هستند، امروزه دیگر وجود ندارند. بنابراین، دعای مورد نظر در منابعی پیش از قرن نهم نیز وجود داشته که آن آثار به ما نرسیده است.

اکنون اما به مدد کتیبه در امامزاده حمزه روشن می‌شود که این دعا نه تنها مدرکی به درازای حداقل هزار سال دارد، بلکه شهرت آن در مناطق شیعه‌نشین به حدی بوده که بر در امامزاده‌ای که پناه مردم با ایمان منطقه بود حک و درج نیز شده است.

توجه به این نکته اولاً بر اعتبار این دعای شریف و پیشینه آن می‌افزاید؛ ثانیاً بازگوی شهرت این دعا در هزار سال قبل در منطقه‌ای شیعه‌نشین است. ثالثاً با توجه به اینکه دعای مورد نظر از امام دوازدهم شیعیان روایت شده، اعتنای به آن در اثری تاریخی غلبه تشیع امامی در منطقه را نشان خواهد داد.

۵.۲.۴. نکته‌ای پیرامون اسماء خداوند و اهل بیت بر در امامزاده

بر دو لنگه چپ و راست در، در دو قاب دراز مستطیل، پنج شکل هندسی وجود دارد. دو دایره در بالا و پایین که در مرکز و میان آن‌ها یک لوزی جای گرفته است. در دایره اول نام «محمد» و در دایره قرینه آن در لنگه دیگر عبارت «یا منان» نوشته شده است. در دایره‌های دوم راست و چپ به ترتیب «علی» و «یا حنان»، در دایره‌های سوم راست و چپ به ترتیب «حسن» و «السلطان» و در دو دایره آخر در پایین قاب‌ها به ترتیب «حسین» و «یا سبحان» نوشته شده است. برخلاف این دایره‌ها، که یکی به نام معصوم و دیگری به نام پروردگار اختصاص دارد، در لوزی که متعلق به نام مبارک حضرت فاطمه زهراست، فقط نام و لقب ایشان به کار رفته است. در لوزی سمت راست نام «فاطمه» و در لوزی سمت چپ لقب «الزهره» آمده است.

حضرت زهرا مادر یازده امام معصوم بوده و به وسیله ایشان نسل پیامبر و امیرمؤمنان (علیهما السلام) انتشار یافته است. مرکزیت آن دو شکل متفاوت در میان اشکال دیگر و توجه خاص به آن می‌تواند با این موضوع و نیز بحث محوریت حضرت صدیقه طاهره در حدیث شریف و معروف کساء پیوستگی داشته باشد. در آن حدیث نیز، آن حضرت محور پنج تن هستند. همگی با آمدن به نزد ایشان زیر کسای پیامبر جمع شدند و عبارت خداوند به جبرئیل نیز در معرفی آن بزرگواران با محوریت حضرت زهرا چنین بیان می‌شود: فاطمه و أبوها و بعلها و بنوها (دیلمی، ۱۴۲۷: ۲۹۸؛ طریحی، بی تا: ۲۵۴).

۵.۲.۵. اهمیت سوره یس و ارتباط آن با خاندان پیامبر

سوره مبارکه یس از سوره‌های بااهمیت قرآن است که اصول اعتقادی را در خود جمع نموده است. از همان ابتدای سوره، توجه و دقت به نبوت، توحید و معاد آشکار است و در آیات دیگر نیز شاخه‌هایی از این اصول مورد عنایت واقع شده‌اند. روایات در فضل و اهمیت این سوره متواتر است. یاسین قلب قرآن دانسته شده و پیشوایان معصوم خواننده آن را در حفظ پروردگار دانسته‌اند. همچنین وارد شده است که خیر دنیا و آخرت شامل کسی است که همنشین این سوره باشد. در دستورات امامان آمده است که سوره یس را به فرزندانان پیامبر که آن سوره گل خوشبوی قرآن است. این سوره در روایات «عزیز» نامیده شده و صاحب آن نزد پروردگار شریف است و افراد بسیاری را در قیامت شفاعت خواهد کرد (صدوق، ۱۳۶۸: ۱۱۱؛ طبرسی، ۱۴۱۵: ۲۵۴/۸؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۶۷۷؛ شعیری، بی تا: ۴۶).

یاسین، چنان که معروف است، از نام‌های پیامبر خداست. در روایات مختلفی آمده که پیامبر خدا ده - و در برخی روایات دوازده - نام دارد که پنج مورد آن در قرآن وارد شده است که یس یکی از آن‌هاست (صدوق، ۱۳۶۲: ۴۲۶). در احادیث معصومین نیز وارد شده است که یاسین پیامبر خدا و ما اهل بیت آل یاسین هستیم (صدوق، ۱۳۷۹: ۱۲۲).

آیات بسیاری از این سوره، خصوصاً آیات ابتدایی آن که بر در امامزاده حمزه نیز نگاشته شده، در روایات مختلف به خاندان پیامبر و جریانات مربوط به آنان تأویل گشته است که به نمونه‌هایی اشاره می‌شود: امام صادق (ع) در روایتی طولانی در تفسیر آیه «لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلٰی أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» از این سوره، آن را مربوط به عدم اقرار به ولایت امیرمؤمنان و امامان پس از او دانسته و آیات پس از آن را، که مربوط به عقاب الهی است، مجازات آن منکران قلمداد کرده است. چنان که در تأویل آیه «وَسَوَاءٌ عَلَيْنَهُمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» نیز مشابه همین مطلب را بیان فرموده‌اند. همچنین، آیه «إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ» را به پیروی از امیرمؤمنان تفسیر کرده و ذیل آن که سخن از مغفرت و اجر است، درباره پیروان آن حضرت دانسته‌اند (کلینی، ۱۳۶۳: ۴۶۲/۱).

در روایت دیگری نیز، پیامبر خدا نه آیه ابتدایی سوره یس را در شب لیلۃ‌المیت در رویارویی با مشرکان و حفظ از خطر آن‌ها خواندند (طوسی، ۱۴۱۴: ۴۴۵). لیلۃ‌المیت از مهم‌ترین فضائل امیرمؤمنان (ع) است.

در تفسیر آیه «وَكُلِّ شَيْءٍ أَخَصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ» از امیرمؤمنان روایت شده که آن حضرت امام مبین هستند که حق را از باطل تبیین می‌نمایند (قمی، ۱۳۸۷: ۲۱۲/۲). این تفسیر در روایات متعدد دیگری نیز از پیامبر خدا برای امیرمؤمنان به کار رفته است (صدوق، ۱۴۱۷: ۲۳۵). در تفسیری دیگر از این آیه نیز از امام کاظم (ع)، از زیر پا نهادن وصیت پیامبر خدا درباره اهل بیتش سخن به میان آمده است (کلینی، همان: ۲۸۳/۱).

همچنین، در تفسیر آیاتی از این سوره، که مربوط به مؤمن آل‌یس است، در روایات متعدد نام امام علی(ع) در کنار مؤمن آل‌یس به‌عنوان یکی از صدیقان یا یکی از کسانی که چشم بر هم زدنی به خداوند کافر نبوده آمده (صدوق، ۱۳۶۲: ۱۷۴) و آن حضرت برتر از همه آن نمونه‌ها معرفی شده‌اند (صدوق، ۱۴۱۷: ۵۶۳).

همچنین آیه «وَأَيُّ لَهْمُ اللَّيْلِ نَسَلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ» به درگذشت پیامبر و اسارت مردم در تاریکی‌ها و عدم التفات آنان به فضل خاندان رسول خدا تفسیر شده است (کلینی، ۱۳۶۲: ۳۸۰/۸).

۵.۳. طرح یک فرضیه درباره وجود در دوم

دعای «اللهم ارزقنا...» که بر دو لنگه در درج شده، دقیقاً در وسط دعا و بین عبارات پایان یافته است، بدون آنکه حتی عبارت آخر روی در تمام شود؛ عبارت آخر «علی مَرَضَى الْمَسْلَمِينَ» بوده که حتی واژه پایانی آن روی در نوشته نشده است. این مسئله برای دعای صحیفه نیز تا حدودی صادق است. همچنین تعداد آیات سوره یس تقریباً نزدیک به نیمی از آن سوره را شامل می‌شود.

در مشاهد مشرفه و اماکن مذهبی مرسوم است که برای ورود و خروج، حداقل دو در قرار داده می‌شود؛ نظر به لزوم رعایت احترام و عدم ورود از بالای سر صاحب مزار، در ورود از پایین پا یا پیش روی صاحب بقعه است؛ سپس به ترتیب با زاویه‌ای ۱۸۰ یا ۹۰ درجه، دری نیز در بالای سر وجود دارد که زائران از آن خارج می‌شوند. پلان بنای امامزاده، چنان که گفته شده است، پلانی مربعی‌شکل بوده و به نظر می‌رسد بنا در گذشته حداقل یک در دیگر داشته است؛ دری که باقی دعاها و آیات بر آن نگاشته شده بوده یا در زیر انبوه مرمت‌های قرون مختلف مخفی شده، یا در طی حدود یک هزاره به دلایل متعدد از بین رفته و از جای خود برداشته شده است.

در اینجا ذکر این نکته مناسب است که در برخی کتیبه‌های بناها خلاصه‌کردن یک متن دینی مرسوم است؛ مانند آنچه در کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر امام رضا(ع) وجود دارد و برخی احادیث به شکل خلاصه‌تر آن نوشته شده‌اند. همچنین در بناهایی نیز با توجه به آنکه اصل رساندن یک پیام مورد نظر بوده، پس از پیام اصلی که با ذکر آیه‌ای منتقل می‌شد دیگر احتیاج به تمام کردن آیه و نوشتن تمام کلمات آن نبوده است؛ مثلاً می‌توان به آیه مندرج بر کتیبه فوقانی مناره هزارساله مسجد جامع سمنان اشاره کرد که پس از رساندن پیام اصلی آیه، که مورد نظر حاکم وقت بوده، دیگر کلمه آخر آیه نوشته نشده است.

روشن است که این موارد با فرض ما بی‌ارتباطاند، زیرا در دعاها مورد نظر ما خلاصه‌کردن صورت‌پذیرفته است، بلکه نگارش آن بر در دقیقاً در جایی تمام شده که حتی جمله به پایان نرسیده است، آن هم دری که در مقابل چشمان و خوانش مردم وقت قرار داشته و با کتیبه‌ای که در ارتفاعی حدود سی‌متری بر مناره‌ای نگاشته شده و برای افراد عادی قابل خواندن نبوده است تفاوت آشکار دارد.

۶. نتیجه

مطالعه منابع متنی، مضامین کتیبه‌ای و استدلال‌های باستان‌شناسی درباره در امامزاده حمزه دهدشت نشان می‌دهد که ساخت این در ارزشمند توسط ابومنصور فولادستون انجام شده است. در واقع او دستور ساخت این بنا را بین سال‌های ۴۴۱ تا ۴۴۸ در یکی از دفعاتی که بر منطقه ارجان تسلط یافته داده است. همچنین مطابق منابع متنی، امروزه کهن‌ترین مدرک دعای امام زمان، دو کتاب از اواخر قرن نهم از کفعمی هستند. به این ترتیب، درج این دعا بر در امامزاده مدرکی را با قدمتی بیش از چهارصد سال نسبت به دو کتاب ذکر شده به دست داده که شاهد روشنی نیز بر اعتبار دعای مذکور و چیرگی مذهب تشیع در آن زمان در منطقه مورد نظر است. پرواضح است که وجود این دعا در یک مدرک باستان‌شناسی که از نظر اعتباری منبع دست اول عینی است، نسبت به روایات ثبت‌شده در متون نوشتاری ارزش استنادی بسیار بالایی دارد.

در خصوص مضامین کتیبه‌های تاریخی این در، که موضوع اصلی مقاله حاضر است، باید گفت: آیات ابتدایی سوره مبارکه یس و دعای صحیفه سجادیه، ابعاد خاص در و توجه ویژه به محوریت حضرت زهرا(س) در اشکال روی در، به‌وضوح پیام‌های مذهبی مورد توجه تشیع را دارند و با توجه به اینکه بنای مورد نظر بیش از هر چیز مورد توجه مردم عادی بوده است، بازگوی بافت شیعی وقت هستند که در این زمینه به تفصیل در متن بدان پرداخته شد. نکته آخر اینکه نظر به ناقص بودن بخشی از دعای امام زمان و نیز بخشی از دعای صحیفه سجادیه، فرض در دوم این امامزاده نیز دور از ذهن نخواهد بود. بنابراین احتمالاً در دیگری وجود داشته است که باقی کتیبه روی آن نوشته شده بوده است.

۷. سپاس‌گزاری

نگارندگان مقاله حاضر از همکاری موزه ملی ایران برای صادرکردن مجوز مطالعات و عکاسی از در امامزاده حمزه دهدشت، به شماره ثبت ۳۲۹۲، به‌ویژه از مدیرکل محترم آن، جناب آقای دکتر نوکنده و همکاران بخش پژوهشی: جناب آقای دکتر بیگلری، جناب آقای حسن‌زاده، سرکار خانم غفوری و مسئول موزه باستان‌شناسی و هنر دوران اسلامی جناب آقای کرم میرزایی کمال تشکر را دارد. همچنین از آقای توکلیان جلودار برای عکاسی در موزه، آقای خلیلی و به‌ویژه سرکار خانم زینب هادی برای طراحی کتیبه‌های در امامزاده کمال قدردانی و سپاس به عمل می‌آید.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم (۱۳۸۶). *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصادر- دار بیروت.
- ابن بلخی (۱۳۸۵). *فارسنامه*، تصحیح گای لیسترانج و رینولد الن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۹۱). *تاریخ ابن خلدون*، ج ۴، دار احیاء التراث العربی.
- ابن رسته، ابوعلی احمد (۱۹۶۷). *الاعلاق النفیسه*، چاپ لندن.
- ابن زهره، تاج‌الدین بن محمد (۱۳۸۲). *غایة الاختصار فی البیوتات العلویة المحفوظة من العبار*، تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم، نجف اشرف: المطبعة الحیدریه.
- ابن طباطبایا، ابراهیم بن ناصر (۱۳۸۸). *منتقله الطالبیه*، تحقیق سید محمد مهدی خراسان، نجف: المطبعة الحیدریه.
- ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۴۱۸). *الاصیلی فی انساب الطالبیین*، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- ابن عماد حنبلی، ابوالفلاح عبدالحی (بی تا). *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن فقیه همدانی، احمد بن محمد (۱۴۱۶). *البلدان*، تحقیق یوسف الهادی، بیروت: عالم الکتب للطباعة والنشر والتوزیع.
- ابن فندق بیهقی، علی بن علی بن ابی القاسم (۱۴۲۸). *لباب الانساب والالقب والاعقاب*، تحقیق سید مهدی رجائی، ج ۲، قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- ابوالفداء، اسماعیل (۲۰۰۷). *تقویم البلدان*، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیه.
- _____ (بی تا). *المختصر فی اخبار البشر تاریخ ابی‌الفداء*، بیروت: دارالمعرفه.
- بحر العلوم، سید جعفر (۱۴۳۳). *تحفه العالم فی شرح خطبه المعالم*، تحقیق احمد علی مجید الحلی، نجف: مرکز تراث السید بحر العلوم.
- بناکتی، داود بن محمد (۱۳۴۸). *تاریخ بناکتی (روضه اولی‌الالباب فی معرفه التواریخ والانساب)*، به کوشش جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۳۸۲). *نظام‌التواریخ*، تصحیح هاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- تندرو، مهسا؛ خزایی، محمد (۱۴۰۰). «مطالعه تطبیقی طراحی و ساختار تزئینی کتیبه‌های کوفی آثار دوره آل بویه (در چوبی موجود در موزه ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی (ع) موجود در موزه عربی قاهره)»، *هنرهای صناعی ایران*، پاییز و زمستان، س ۴، ش ۲ (پیاپی ۷)، ص ۱۸۵.
- تندرو، مهسا؛ خزایی، محمد؛ احمدپناه، سید ابوتراب (۱۳۹۹). «پیشینه و شاخصه‌های بصری تزئینات در چوبی امامزاده حمزه دهدشت از دوره آل بویه (محفوظ در موزه ملی ایران)»، *مطالعات هنر اسلامی*، زمستان، س ۱۶، ش ۴۰، ص ۱۱۷-۱۲۵.
- ثعالی، ابومنصور عبدالملک (۱۴۰۳). *یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر*، تحقیق مفید محمد قمحیه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۹). *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا پایان قرن نهم هجری*، ج ۲، تهران: علم.

- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله (۱۳۷۴). *جغرافیای حافظ ابرو*، تصحیح صادق سجادی، تهران: میراث مکتوب.
- الحسون، محمد؛ مشکور، ام علی (۱۴۱۱). *اعلام النساء المؤمنات*، تهران: اسوه.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۹۹). *معجم البلدان*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- خصیبی، حسین بن حمدان (۱۴۱۱). *الهدایه الكبرى*، چ ۴، بیروت: مؤسسه البلاغ للطباعة والنشر والتوزیع.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد البشر*، تهران: خیام.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۲۷). *غرر الاخبار و درر الآثار*، تحقیق اسماعیل ضیغم، قم: دلیل ما.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۷). *تاریخ الاسلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
- راوندی، قطب‌الدین (۱۴۰۹). *الخرائج والجرائح*، قم: مؤسسه الامام المهدی.
- راوندی، محمد بن علی (۱۳۸۶). *راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*، تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.
- رزق‌آرا، حسینعلی (۱۳۳۰). *فرهنگ جغرافیایی ایران*، ج ۶، دایره جغرافیایی ستاد ارتش.
- رضائی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳). *سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، تهران: سمت.
- زبردی، نیره؛ یوسفی‌فر، شهرام (۱۳۹۶). «حضور شیعیان در مناصب سیاسی اداری سلجوقیان»، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، س ۸، ش ۲۹، ص ۲۳-۴۶.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، الأنساب (۱۴۰۸). *تحقیق عبدالله البارودی*، بیروت: دارالجنان.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی (۱۳۸۱). *مجمع‌الانساب*، تهران: امیر کبیر.
- شعیری، محمد بن محمد (بی‌تا). *جامع الاخبار*، نجف: مطبعة حیدریه.
- صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۷). *الامالی*، قم: مؤسسه البعثه.
- _____ (۱۳۶۸). *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال*، تحقیق سید محمدمهدی خراسان، چ ۲، قم: شریف الرضی.
- _____ (۱۳۶۲). *الخصال*، تحقیق و تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____ (۱۳۸۵). *علل الشرايع*، تحقیق محمدصادق بحر العلوم، نجف: مکتبه الحیدریه.
- _____ (۱۳۷۹). *معانی الاخبار*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____ (۱۴۰۴). *من لا یحضره الفقیه*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چ ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۳۸۶). *الاحتجاج*، تحقیق سید محمدباقر خراسان، نجف، دارالنعمان للطباعة والنشر.
- طبرسی، فضل بن الحسن (۱۴۱۵). *مجمع‌البيان فی تفسیر القرآن*، چاپ اول، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طریحی، فخرالدین (بی‌تا). *المنتخب فی جمع المراثی والخطب*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۵). *الابواب*، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____ (۱۴۰۴). *اختیار معرفه الرجال*، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- _____ (۱۴۱۴). *الامالی*، قم: دارالثقافه للطباعة والنشر والتوزیع.
- _____ (۱۳۶۵). *تهذیب الاحکام*، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، چ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۴۱۱). *الغیبه*، تحقیق شیخ عبدالله طهرانی و شیخ علی احمد ناصح، چاپ اول، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- _____ (۱۴۱۷). *الفهرست*، تحقیق شیخ جواد قیومی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

- عبیدلی، محمدبن ابی جعفر (۱۴۱۱). *تهذیب الانساب و نهاییه الاعقاب*، تحقیق محمد کاظم محمودی، قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۰۹). *الشجره المبارکه فی انساب الطالبیه*، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- قدمه‌بن جعفر (۱۹۸۱). *الخراج و صناعه الکتابه*، شرح و تحقیق محمد حسین الزبیدی، دارالرشید.
- قزوینی رازی، عبدالجیل (۱۳۵۸). *کتاب‌النقض*، تصحیح میرجلال‌الدین محدث، تهران: انجمن آثار ملی.
- قمی، علی‌بن ابراهیم (۱۳۸۷). *تفسیر القمی*، تصحیح سید طیب موسوی جزائری، نجف: مکتبه الهدی.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۶۶) «تحقیقی بر چوب‌نوشته‌های ایران»، *معماری و هنر ایران*، ش ۲، ص ۱-۱۰.
- کرمی مهربان، مهرانگیز (۱۳۹۳) «پژوهشی در ویژگی‌های معماری و کاربری مجموعه بناهای بافت صفوی دهدشت (بلاد شاپور) استان کهگیلویه و بویراحمد»، کارشناسی ارشد، جواد نیستانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- کفعمی، ابراهیم‌بن علی (۱۴۱۸). *البلد الامین و الدرع الحصین*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- _____ (۱۴۱۲). *المصباح*، بیروت: مؤسسه النعمان.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۲). *الکافی*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، ج ۸، ج ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۶۳). *الکافی*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، ج اول، ج ۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۶۷). *الکافی*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، ج ۶، ج ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گابیه، هانیس (۱۳۵۹). *ارجان و کهگیلویه از فتح عرب تا پایان دوره صفوی*، ترجمه سعید فرهودی، تحشیه و تصحیح احمد اقتداری، انجمن آثار ملی.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). *تاریخ گزیده*، تحقیق دکتر عبدالحسین نوائی، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- مقدسی، محمدبن احمد (۲۰۰۳). *رحله المقدسی احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، تحقیق شاکر لعیبی، ابوظبی: دارالسویدی للنشر والتوزیع.
- مقریزی، تقی‌الدین احمدبن علی (۱۹۹۸). *المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار المعروف بالخطط المقرزیه*، تحقیق محمد زینهم و مدیحه الشرقاوی، قاهره: مکتبه مدبولی.
- موسوی‌نژاد سوق، سید علی (۱۳۸۵). *ستارگان پراکنده اسلام زمین دایره‌المعارف شجره آل رسول (ص)*. ج ۳، قم: کومه.
- نجاشی، احمدبن علی (۱۴۱۶). *رجال النجاشی*، ج ۵، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- همدانی، عبدالجباربن محمد (۱۳۸۶). *تشبیه دلائل النبوه*، تحقیق عبدالکریم عثمان، بیروت: دارالعربیة للطباعة والنشر والتوزیع.